

ИЗ МОИТЕ СПОМЕНИ ЗА АНТОН СТРАШИМИРОВ

Вера Балабанова

Пак съм на улица Кресна № 14.

До мене на канапето седи Стефка Страшимирова. Разговаряме. От време на време Страшимиров се обажда, подхвърля някоя закачка:

— Бих казал повече, но домашният цербер... подмята той.

Жена му живо се обръща към мен.

— Не му вярвайте. Говори тъй, понеже веднъж хвърлих букета на една студентка, която постоянно го търсеше, и ѝ казах да не ни безпокои повече.

Смутена, погледнах цветята, които бях донесла на Страшимиров.

Госпожата разбра и се засмя:

— Вие може да носите цветя, колкото искате. Това е друго.

Заприказвахме се с нея. Страшимиров ни остави да се сближим. После неусетно той овладя разговора. Извърнахме се към него. Знаем: сега писателят ще каже своята дума.

— Какво четете?

Назовах няколко книги.

— Защо все чужди автори?

— Те пишат по-добре от нашите.

— А Вазов?

— Върнах се от странство с глава, натъпкана от произведенията на западните класици. Четох „Под игото“, а след това „Казаларската царица“ и не можех повече.

— Какви други български автори сте чели?

Споменах две-три български имена без възторг.

— А от мене? Какво сте чели от мене?

— Рамадан бегови сарай, Сура Бир, те са хубави, после... разкази...

— И мене ли не може да четете?

Промълвих нещо.

Поразен, той млъкна и дълго време ме гледа.

— Щом не можете да ни четете, вие трябва да сте ни надхвърлили, а аз още не виждам, че вие можете това. Тогава причината е другаде: Вие сте се отчуждили от нас. А сте от българска пръст. И ви трябва много малко, за да ни почувствувате. Почнете отново, Вера Божкова, опитайте пак и се зачетете в български автори. Вие ще ни намерите. Аз ще ви посоча какво трябва да четете. „Казаларската царица“! Не! Това наистина не е за вас!

Сега той се разгорещи. Ботев! Вазов! Яворов! Траянов!

Върху мен плющяха имена. И още. Следваха още имена.

— В лириката българският творчески гений се е изравнил с големите постижения на Запада. Имаме лирика. Имаме и белетристи, с които можем да се гордеем! С които всеки народ може да се гордее. Остават романът и драмата. Там има още какво да се даде. Ето една задача за младите. Да покажат какво могат. Да дадат новото, което всички очакват. Да стъпят здраво върху нас и да го дадат. Ние ще се радваме. Ако младите не носят в себе си стремежа да

ни надминат, волята и силата да ни достигнат поне, другото няма смисъл — той презрително махна с ръка — другото е за просяците по алеята на суетата!

Неволно се свих.

Госпожа Страшимирова обхвана раменете ми и се провикна:

— Стига, Антоне! Изплаши жената!

*

Страшимиров стана внезапно и взе нервно да се разхожда из стаята. Гледах го изумена. Пак има нещо. Защо премълчаваме станалото в живота ни? От страх, че няма да бъдем разбрани? От срам? Или от радост, че можем с мълчание да заличим от живота си всичко, което не ни харесва впоследствие?

Най-после той спря пред мен, разтърси побелелите си къдри и каза с явно усилие:

— Тя беше по-стара... една младежка прибързаност... не си подхождахме... И когато там в Швейцария веднаж я взеха за моя майка... опомних се и скъсах връзката...¹

Той говореше на пресечки, беше побледнял и ме гледаше измъчено.

— Тя жива ли е още?

— Почина преди две години.

Той продължаваше да ме гледа с някакво тревожно очакване.

— Зная толкова малко за интимните отсенки на живота ви и понякога ми се струва, че вие сам ме възпирате да проникна в тях. А мисля, че няма защо да е така.

— Аз мога да ви кажа всичко, Вера Балабанова. Цял живот съм чакал това, да бъда с някого като със самия себе си. И питайте ме, питайте за всичко, което ви интересува — той се извърна, седна на писалището и зачака.

Трябваше веднага да задам въпроси, нишката не биваше да се скъса. Почнах:

— Каква е връзката „Бена“ между романа и живота ви?

— Образът в романа съм взел от живота. Срещнах „Бена“ и стоплен от стихийността на нейните търсения, се влюбах в нея. Тя беше много интересна жена, която заедно с интелигентната младеж, изхвърлена от равновесието си поради следвоенните събития, трескаво търсеше опора. Няколко години вървахме заедно, близки по идеи и светоусещане. Но после, нещо се разпокъса... тя не беше хармонична натура и аз не смогвах да следвам нейните лутания.

— Кое ви раздели? Външно събитие или общата ви вътрешна разпокъсаност?

Страшимиров бързо запита:

— Такъв ли ме чувствувате? Разпокъсан?

— Да.

Той се замисли малко и продължи:

— Може и да е тъй. Но направихме опита да се разберем. Отидох с нея на море, при моето море. Взехме една лодка и се отдалечихме от брега. Свих греблата и се оставихме на вълните. Слънцето ни гледаше от ясното небе, водите бяха тихи и ние търсихме в душите си, а нямаше вече път между нас... Нещо се беше изместило...

— Стефка знаеше ли?

— Да.

— Как понесе тя това?

— Тя нямаше какво да ми каже.

Продължавах да питам:

— Никога ли не сте имали деца? Нито извънбрачни?

— Не. А знаете как обичам деца! — И пак последва една страшимирова въздишка.

— Вярвате ли в бог? В един отвъден живот?

Страшимиров наведе глава, помисли малко и дигна очи:

— Не — каза той.

¹ Става дума за първия брак на Страшимиров. По същия въпрос пише и Георги Караславов в книгата си „Близки и познати“, БП, 1969.

Стана ми страшно: Ето, седят двама души един срещу друг, могат всичко да запитат и всичко да си кажат, а не знаят какви опасности ги дебнат. Ще понесем ли отговорите, щом не знаем какви сили могат да повдигнат в нас?

Страшимиров продължаваше:

— Не съм религиозен, не вярвам, че ще се срещаме отвъд за друг живот.

— Не само знанието разрешава въпросите, нали?

Страшимиров трепна.

— Ние всички се мъчим да повдигнем малко крайчеца на завесата — каза той, — но много тайни остават за нас неразрешени. С всяко откритие, което правим, с всяка истина, до която сме се добрали, ние превъзмогваме смъртта. А смъртта може да бъде любима.

*

Бях и на една Страшимирова сказка в салона на Учителската каса. Беше препълнено. Едва намерих място на задните редове. Посрещнат от бурни ръкопляскания (които често го прекъсваха, когато говореше), той започна плавно, живо, стана ударен и веднага овладя слушателите си, които със затаен дъх следяха всяка негова дума, без да чувствуват, че напрежението им отслабва. Схвапах: той можеше да говори на всички тъй, че да бъде разбран и от най-простия, и от най-невежия. Той знаеше с тон и думи тъй да хване и опъне нишката на интереса в публиката, че всички да загорят с неговия огън.

Когато свърши, всички чакаха още, искаха още да чуят и никой не бързаше да стане, обикновено явление при сказките, които бях посещавала.

— Бяхте ли на сказката? — ме запита той след няколко дни.

— Да.

— Не ви видях.

— Седях назад.

— Ааа! Аз ви търсех. Защо не ми се обадохте след сказката? Толкова свят се извървя.

— Именно затова.

Той искаше да го чуя, искаше да го опозная и като сказчик. Сега чакаше моя отглас.

Намерих ли истинските думи? Ние българите мъчно изказваме възторга си, сякаш е по-ценно за нас да се въздържаме, отколкото да обираме.

*

А Страшимиров пишеше, тълкуваше явленията на нашето всекидневие, обясняваше различията в литературните концепции на „наши“ и „други“, пишеше наистина километрични писма.

„Ето каква е разликата, Вера, между нас и „другите“ („естетите“): Още преди хиляди години в класическа Елада изкуствата са поставени на всеобхватно начало: те застъпват добро, истина и прекрасно.

В изкуството тези три елемента са неделими. На доброто само служи човеколюбещт и моралистът. Само на истината служи ученият. А търси само красотата тоя, който е махнал ръка на добро и истина.

На естетите казват:

— Няма красота, където няма добро и истина.

Така елементът „прекрасно“ те поставя в зависимост от добро и истина.

Е, добре! Ако е така, нима естетът казва нещо по-ново от онова, което елинските класици са дали преди хилядолетия! А колко много спорове има около естетизма днес! Защо?

В игра е един тънък, твърде злокачествен софизъм.

Преценяването на човешките общества е в зависимост от вечно недоволния, от вечно търсещия човешки дух. А нали? — в недоволството и в търсенето може винаги да има увлечения, т. е. пристрастие, прекалености и въобще „мъглявости“. Така щом творческата художествена натура се поддаде на духовно недоволство и търсене, изкуството му непременно ще се начупи, ще се нащърби, ще се нахърни.

Ето от това извеждат своя софизъм естетите. Те казват:

— Художникът не бива да е по дух недоволен, не бива да блуждае по неулегнали преживелици, не бива да „търси ново“, а да работи само върху онова, което представя известна отдалеченост (коего дава перспектива), т. е. да работи само върху постигнатото и затвърдено в живота. Инак той не може да постигне съвършено изкуство.

Не може ли да се отрече: всичко постигнато от живота вчера не е още рамка за живота днес. Вчерашните добро, истина и прекрасно може да бъдат днес отречени поне донякъде, ако не изцяло. Е, ако това е така, не е ли очевидно, че естетизмът поставя изкуствата зад развитието и преуспяването на живота? И не е ли явно, че той затуря художественото творчество в съпяща уличка, т. е. че в името на съвършено изкуство той приковава изкуството зад китайската стена?

Впрочем тоя софизъм е общ за самодоволните (за спокойните, за нетърсещите, за ясните), когато се търси скритата динамика на живота, когато се съзерцава развитието на идеите в самия им зародиш. Постигнатото през даден исторически момент в държавния, в стопанския, в културния живот е мило и скъпо за тези, които са отдали силите си за неговото постигане, които са посветили душата си на него и го чувствуват като дело на своя личен живот. Затова постигнатото е за тях нещо священо. И те държат на него — или за него, комай като слепци за тояга. Затова дочакват в края на краищата безогледен и дори разрушителен бунт срещу себе си.

А в това увлечение се крие злокачественият елемент в софизма на естетите. Изкуството е идеи — стари или нови. Софизмът на естетите отрича тази същина на художественото творчество. Отрича я в името на съвършено изкуство. А в същност естетизмът скъпи старите (постигнати и затвърдени) в живота идеи. И отрича новите. Така творчеството на художника се отклонява от зародилите се в живота нови добро, истина и прекрасно.

Разбира се, това не може да не се съзнава от самите естети, наопаки, почувствували злокачествения елемент в своя софизъм, те търсят да го обосноват, да го направят невинно убедителен за другите и хитро оправдателен за себе си. Те тържествено заявяват:

— Има вечни (стоящи над време и пространство) добро, истина и прекрасно. Ето само те са достойни за творчеството на художника.

Тази е „всеобхватната“ философия на естета. Но също такава „всеобхватна“ философия е подбудила някога олимпийците от Небесната империя да издигат своята китайска стена. Те са потърсили също „вечното“ и решили:

— Варварите вечно ще нахлуват в империята ни. Прочие, да построим стена срещу тях! И да вегетираме спокойно. . .

А не е ли очевидно, Вера: китайщината не е само в Китай! Вслушайте се в сламката, за която се ловят всички давещи се в мисълта си. Те шепнат безнадеждно:

— Ня-ма-а. . . няма нищо ново под небето!

Сламката. . . на фалирала души. Но нима бива — и може — такава духовна немощ на изкуфели мозъци да се противопостави срещу великия човешки устрем на напред и да задуши вечно клочещата мистерия на съществуването?

Не, млади друже, няма повторение на нищо под небето! Има все по-нови и по-нови кръгове, макар и все около едната непоколебима и незадоволима човешка жажда — да се разгатне тайната, да се постигне истината.

Естетът олимпийски махва ръка на това: обръща гръб на живота. И в името на някакви вечни (стоящи над време и пространство) добро, истина и прекрасно търси да прикове проникновението на художника само върху онова, което може да е само. . . четиво за децата.

А. Страшимиров*

(Из друго писмо)

В „Подаръци“ липсва още една съществена особеност на разказа: не домлъвкиите. Нещата се описват в романите, а в разказа те се само подсказват. Вие тъй умеете да подсказвате в писмата си: — защо бягате от това свое богатство? В днешно време дори и в романите подсказването (а не описване) се счита за достойнство. У нас това не се чувствува: битописът е още в душите.

До виждане!

София, 2. II. 1936 г.

А. Страшимиров

... Той е в треска, очаква всеки ден разрешението за излизане на новото списание:

„Мъчно време! Ще почакам още няколко дни и ще дигна пак юмрук“.

„Както виждате, раздразнен съм от тормоза в хода на работата. Сътрудническият кадър се разшири повече, отколкото очаквах, всичко е готово, за да се пусне в ход и — стоп! Но уверен съм 100/100, че всичко това е досущ за късо време, освен... ако не гласят хитлеризъм у нас! Тогава ще пристъпим към отделни издания: това вече не могат спrei

„Много нерви ми коштува тази история! Разбира се, пак заряхах „Рсби“: може ли да се работи изкуство, когато е стиснат юмрука...“

*

Заварвам Страшимиров болнав и зъзнещ, завит с дебело одеяло. Синкаво-червен цвят е сбагрил устните и върха на носа му. Лицето е бледо, почти пръстено, очите мътни.

Възпирам го да става от кушетката, където се е полуизлегнал. Но той нервно отмахва одеялото и се повдига. Исква да ми предаде пакета с моите писма:

— Да не забравя, откога съм го приготвил, но вашето летуване беше без край.

Разтварям пакета и прелиствам със странно чувство собствените си писма.

— Има още няколко — пояснява той, — но съм ги затурил някъде. Щом ги намеря, ще ви дам и тях.

— Знаете ли, че сме разменили по петдесетина писма досега? — питам аз.

— Кому съм писал аз тъй много и толкова дълги писма! — възкликва той. — Има и друго. Често мислех напоследък, че вие ще трябва да коригирате едно посмъртно издание на моите работи. Искате ли? Ще го направите ли? Аз ще ви оставя едно писмо в този смисъл.

— Ще направя всичко, каквото желаете. Но има време, толкова много време дотогава!

— Мислите ли? — замисля се той.

Той отново е седнал на кушетката и се обляга на стената, подпрян на възглавници.

— Нима самотата е тъй близка до смъртта? — питам аз и се смея, въпреки че ми става тъжно. — Та вие напоследък само за гробища ми разправяте...

И той се засмя.

— Имате право. Разкиснах се пак. — Погледът му блуждае някъде. — Но идвайте, Вера, идвайте по-често, докато сте тука. Тъй няма да ме спохождат тежки мисли.

Обещавам. И се унасям в размисъл. Той забелязва това и побърза да ме разсее:

— Споменавах съм ви и друг път: Открих злато. Ще бъда, ще бъдем богати...

Страшимиров посочва около себе си, сякаш виждаше всички близки нему по дух, които щеше да обогати, и продължава:

— Само аз зная къде има злато в Родопите. Това стана случайно. Попадах на един стар лوماк, който ме насочи. Значението на наименованието разтълкувах сам. И старите римляни са ровили... но отвъд това място, вероятно друга жилка.

Той ме гледа с очакване.

— А защо не сте използвали тази находка за вас и за литературата?

— Не искам да попадне тайната ми в експлоататорски ръце. Боя се да видя онзи хубав край с чисти хора поробен от алчни капиталисти.

Той ме гледаше...

Странно. Колко пъти вече ми споменаваше за това злато!

Какво иска? Въпрос ли очаква?

Станах. И никога не запитах.